

La cova de la Dona i la dona, entre el mite i la realitat històrica

Francesc Xavier Llorca Ibi

Universitat d'Alacant

francesc.llorca@ua.es

<https://orcid.org/0000-0001-7633-3133>

RESUM

L'any 1929, el folklorista aletà Francesc Martínez presentà l'obra Llegendari valencià al concurs «Llegendari popular català», però l'obra va quedar inèdita fins a 1995. Entre les narracions que componien el volum hi havia «La cova de la Dona», una llegenda alteana en què s'explica el rapt i alliberament d'una jove pels pirates barbarescs. Cal dir que la història venia motivada per una cova vora mar de la Marina Baixa denominada cova de la Dona. Afortunadament, l'any 1947, «La cova de la Dona» aparegué en el tercer volum de Coses de la meua terra, de Francesc Martínez. Dos aspectes principals podem observar en la llegenda: l'amalgama entre realitat històrica i mite i el distint tractament entre la descripció del protagonista masculí (objectiva) i la descripció de la protagonista femenina (sexualitzada). Aquest tractament esbiaixat resulta més clar si el contrastem amb les reelaboracions contemporànies, com la sinopsi de la llegenda realitzada per Joan Borja (2005) i la versió que escriu Pilar Llorca (2018). Ambdues versions estan creades des d'uns paràmetres més concordes amb els temps actuals, en què la cosificació de la dona desapareix. L'anàlisi i contrast de les versions ens permeten veure com els sedassos ideològics modifiquen la presentació de les narracions tradicionals.

PARAULES CLAU

dona; pirates; llegenda, sexualització; reescriptura

ABSTRACT

In 1929, the Altean folklorist, Francesc Martínez, submitted Llegendari Valencià to the competition “Llegendari popular Català”, but it remained unpublished until 1995. One of the narratives it contained was “La cova de la Dona” (“The Woman’s Cave”), the legend of the kidnapping and release of a young woman by barbarian pirates. This legend was about a cave near the sea, in the Marina Baixa region, called Cova de la Dona. Fortunately, in 1947, “La cova de la Dona” appeared in the third volume of Coses de la meua terra by Francesc Martínez. The legend has two features of note: the relationship between historical reality and myth; and the different approach to the descriptions of the male protagonist (objective) and the female protagonist (sexualised). This bias is clearer if we contrast it with contemporary rewrites such as the two synopses of the legend by Joan Borja (2005) and Pilar Llorca (2018). Both versions are more in line with current times where women are not objectified. The analysis and contrast of the versions shows that ideology can modify how traditional narratives are presented.

KEYWORDS

woman; pirates; legend; sexualisation; rewrite

REBUT: 06/02/2023 | ACCEPTAT: 15/04/2023

1. Introducció

L'any 1929, el folklorista altea Francesc Martínez i Martínez presentà l'obra *Llegendari valencià* al Concurs del Llegendari Popular Català, convocat per la Institució Patxot. Entre les narracions que componien el volum hi havia «La cova de la Dona», una llegenda alteana en la qual s'explica el rapte i alliberament d'una jove pels pirates barbarescs. La història venia motivada per una cova de les penyes de l'Albir, en l'actual terme de l'Alfàs del Pi, a la comarca de la Marina Baixa, que rep la denominació de *cova de la Dona*.¹ Aquesta obra va quedar inèdita i en parador desconegut fins que, l'any 1995, fou editada per la Generalitat Valenciana i l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d'Alacant, a cura de Josep Maria Baldaquí.

Malgrat aquestes tribulacions, una part del contingut del *Llegendari valencià* fou conegut pel públic a través d'una altra obra de Martínez, *Folklore valencià. Coses de la meua terra*, obra en tres volums editats el 1912, el 1920 i el 1947, respectivament. És en el tercer volum (1947: 257-263) on s'inclou «La cova de la Dona»: «Contaralla que ben pocs coneixen i ens va contar la tia Vicenta la Sacristana, ama d'un sardinal, com aquella alamon de temps ja desaparegut». L'obra s'inclou en l'apartat titulat «Unes poques llegendes», on s'arreglen set narracions de «petites llegendes i tradicions locals» (Baldaquí 1995: 19). En el cas de «La cova de la Dona», més enllà de la funció lúdica de la llegenda, una de les finalitats principals és la d'explicar la denominació d'aquest accident geogràfic. És, doncs, una funció etiològica de les narracions orals que Amades (1982 [1950]: 81) detallava així: «[La tradició] Tracta d'explicar-se l'origen, les particularitats, condicions i característiques del món que el rodeja i de tots els accidents físics i naturals que sobresurten de la forma corrent i que li criden l'atenció, que es troben dintre de l'àrea geogràfica al seu abast».

2. La llegenda

«La cova de la Dona» tracta del rapte d'una dona jove i bella per part d'uns pirates nord-africans i la fugida posterior. L'acció se situa entre Altea i l'Alfàs del Pi, a la comarca de la Marina Baixa, vora la muntanya de l'Albir. La trama narrativa comença quan un estol nord-africà realitza un atac ràpid contra la costa i arriba fins al corral d'en Ros, on la jove protagonista és arrabassada de sa casa i embarcada amb els pirates.² Al poc d'eixir de la platja, es produeix una lluita de vents entre el mestral i el llevat, cosa que provoca un sotragueig de l'embarcació, amb el consegüent desori per part de la tripulació, moment que la captiva aprofita per a llançar-se a l'aigua amb una petita embarcació. Una vegada en la mar, les ones l'espanten cap a una cova de la costa, on uns pescadors troben el cos inert de la protagonista.

¹ En l'època que se situa el relat la cova es trobava dins del terme de Polop.

² Aquesta mena de ràtzies eren una de les modalitats usuals de captura d'esclaus com indica Hinojosa (2000: 97): «En ocasiones, el corsario se arriesgaba a desembarcar y a realizar correrías tierra adentro, incursiones relámpago a los poblados costeros en busca de hombres, mujeres y niños, tal como hacían los corsarios musulmanes en tierras valencianas, duramente castigadas durante siglos por el azote de la piratería».

3. El context geogràfic i històric

Com hem dit, la llegenda se situa entre Altea i l'Alfàs del Pi, als recingles de la muntanya de l'Albir. Aquesta muntanya és una alineació vora mar d'uns sis quilòmetres de llargària i amb una altura màxima de 438 metres. La seua amplària és d'1,5 quilòmetres. És un relleu singular i fàcilment identificable per la seua situació litoral, endinsada en la mar —que configura per llevant la badia d'Altea i, pel sud, la de Benidorm— i separada d'altres elevacions. La posició costanera d'aquesta façana litoral, amb nombroses puntes, cales, coves (també illes i illots propers), ha permès durant segles el refugi i l'atac d'embarcacions piràtiques que assolaven el territori fins ben entrat el segle XIX, un territori sempre transitat i observat per la població autòctona que era un escenari conegut per a l'oient model i que l'autor especifica toponímicament per a donar més versemblança a la narració: penya-segat de l'Amerador, racó de l'Albir, torre de la Bombarda i corral d'en Ros.

Pel que fa a la cronologia històrica, Francesc Martínez (1995: 141-142) situa el desenvolupament de l'acció en un temps concret: el regnat de Felip II de València, tercer de Castella, abans de l'expulsió dels moriscos. És a dir, entre 1598 i 1609:

Dels punts més pejats de pirates, en el temps que'n havia y molt especialment abans de que Felip II, de Valencia, tètç de Castella, prenguera la medida de la expulsió dels morèscs, era tota la còsta de la Marina, y singularment Altea, Calp y Benidorm, porque además de la seguridad que les cales y racons de les sèrres, que allí en la mar es fiquen, els ofería, en el riu de la primera s'abastien de agua pera'ls viages de piraterías més o manco llarcs, ya que la condició de ser incorruptibles les feen, no sòls útils, sino que necessaries pera aquells.³

Aquest període històric en el qual s'incardina l'acció de la llegenda fou un dels més durs per a la població valenciana de vora mar tant des del punt de vista polític, per l'abandó que la monarquia hispànica mostrà cap al regne, com del militar, per la inseguretat que els pirates creaven en la marina. Com diu Furió (2001: 245):

El País Valencià entra en els temps moderns amb un renovat vigor demogràfic i econòmic, que es manté fins a les últimes dècades del segle XVI, però amb un notable replegament, pròxim a l'autarquia, en els àmbits polític, social i cultural, que contrasta amb l'esplendor de l'últim segle medieval. La inclusió dins el marc cada vegada més consolidat de la monarquia hispànica provocà, ultra el desplaçament geopolític dels centres de poder, un formidable canvi de les magnituds i de les referències, que desbordava i deixava petites, minúscules, les locals.

Pel que fa la pirateria en la baixa edat mitjana, Hinojosa (2000: 75-76), després d'explicar la confluència d'interessos i ambicions de les potències polítiques d'aquell temps (Gènova, Provença, Castella i Portugal, a més dels països del nord d'Àfrica), diu:

Nada tiene de extraño, pues, que fueran las islas Baleares y el reino de Valencia las zonas marítimas de la Corona aragonesa más visitadas por los piratas y corsarios. En el caso valenciano influían factores muy diversos que propiciaban esta piratería, muchos de ellos comunes también para

³ Les citacions de l'obra les deixem en la grafia prenormativa en què s'edità el volum.

las islas Baleares. Tal era la situación geográfica del reino de Valencia, encavado allí donde comienza lo que F. Braudel llamó «la Mancha mediterránea», cuya cercanía a las costas granadinas y norteafricanas propiciaba las empresas piráticas musulmanas.

És a dir, el regne de València quedà com un territori perifèric i allunyat de la monarquia hispànica que centrà els seus interessos en el nou continent i en la política europea. La població valenciana restà a la seua sort i el problema piràtic s'agreujà perquè les incursions contra les poblacions costaneres es feren cada volta més dures i freqüents. Un d'aquests atacs més sonats fou el que rebé Altea l'any 1556 (Furió 2001: 301). Eren uns atacs que entre altres botins buscaven la captura de persones per a l'esclavització.

4. L'esclavisme

El regne de València i, en particular, la comarca de la Marina esdevenen terra de frontera i violència durant segles. Entre els botins de guerra més valorats es trobaven els esclaus. I, entre els esclaus, les dones, que en molts períodes esdevingueren més de la meitat dels captius mercadejats a bona part d'Europa:

Els qui van fer l'anàlisi d'aquests registres demostren que la major part de la importació era de les dones. A Florència i a Pisa representaven més del 90% del total enregistrat, d'edat compreses entre els 8 i 30 anys, encara que la preferida ratllava la post-pubertal; la joventut era apreciada, com també el color de la pell, la bellesa i la resistència física. Ferrer Mallol ho corrobora per Catalunya, en explicitar que en només quatre anys -del 1385 al 1389- el notari Joan Nadal registra 144 compres de dones i 57 d'homes (Cuadrada 2001: 233).⁴

Pel que fa al valor crematístic dels captius, el preu s'assignava en funció del sexe, l'edat, la raça i la salut, com indica Hinojosa (2000: 100) d'Alacant: «Factor clave para lograr un buen precio era que el cautivo gozara de buena salud, no tuviera defectos físicos y estuviera en condiciones de incorporarse al mercado laboral. Los varones cotizaban más que las mujeres». Cal tenir en compte que el context de la governació d'Oriola era un context fonamentalment agrícola en què allò que més es preava era la força de treball. En els contextos urbans, les dones captives tenien una major presència en funció tant del treball domèstic com de l'ostentació i de la bellesa. En el cas de les dones, a més del seu ús en treballs diversos, les més jòvens i agraciades tenien un alt valor com a mercaderia sexual; per això, s'apreciava el color de la pell, la bellesa i la resistència física. I és per aquest motiu que les dones esclaves assolien un gran preu en el mercat: «He de dir que les esclaves més preades eren les russes, molt belles i cares» (Cuadrada 2001: 233).

⁴Tenim altres dades circumstancials que aporta Hinojosa (2000: 98) sobre Oriola, Alacant, Alcoi i Sevilla: «Igual que veíamos en Orihuela, los hombres eran mayoría sobre las mujeres (550 frente a 19), y de los blancos -musulmanes o judíos- sobre los negros (503 frente a 66), y su aparición en Alicante es simultánea la de Orihuela [...] Estas cifras contrastan con la situación en Alcoy, donde, según R. Sánchis [sic], había paridad en el número de varones y hembras, o la de Sevilla a fines del siglo XV, en cuyo penúltimo decenio la esclavitud femenina era superior a la masculina en un veintisiete por ciento del total».

Aquests fets històrics i la bellesa com a valor en la dona captiva són uns referents essencials en la trama i l'imaginari de la llegenda que recreà Francesc Martínez.

5. Els personatges de la llegenda

Els personatges principals de la narració són un matrimoni, s'especifica que jove i bell: «Vivia en el Corral d'Enrós un matrimoni jove, qu'era la parella més hermosa que's puguera trobar» (Martínez 1987: 258), dels quals no sabem el nom ni tampoc el de tots els altres personatges. A més, apareixen pirates «morescs», moros de la terra i uns pescadors. Els pirates sempre s'esmenten en conjunt excepte en el cas de l'arraig de la barca capitana, que se singularitza a través del seu càrrec en el moment que les galiotes emprenen el camí cap a Barbaria. En el cas dels moros de la terra, se n'especifiquen dos: un «renegat» del país, que dirigeix els pirates cap a Callosa d'en Sarrià, i un «moresc» d'Altea, que guia els assaltants pel terme de la població. A més, s'esmenten «dos morots» que entren al corral d'en Ros i arrossegueu la dona. I finalment, uns pescadors cristians que trobaran el cos de la dona a la cova.

Com hem apuntat, els personatges secundaris són descrits de manera breu i poc definida, mentre que l'home i la dona són perfilats més clarament. En aquesta descripció podem veure la diferència de valors que s'apliquen en relació amb el gènere dels protagonistes.

5.1. L'home en la llegenda: una visió objectiva

La descripció de l'home té cinquanta-dues paraules: vuit són de descripció física, com *alt*, *fornit*, *ben plantat* i *forçut*, i quaranta-quatre paraules ocupen l'enunciació de qualitats socialment positives, com *hàbil en tots els deportes*, *guanyador*, *faener*: «en quant a faener, no es diga, ab el seu matjo aventajava a tots en les pròpies faenes, i si's tractava de anar a amaneixer, portant peix, a tots deixava darrere» (Martínez 1987: 258). És a dir, a més de les qualitats positives explicitades amb adjectius, la descripció afegeix conceptualment altres virtuts com la diligència.

5.2. La dona en la llegenda: una visió sexualitzada

La descripció de la dona té dues-centes divuit paraules i, excepte les dos últimes expressions, està centrada en la bellesa física de la protagonista. El repertori lèxic que usa l'autor adreçat a la figura femenina és aquest: *lucero encantat*, *alta*, *parpelles negres*, *llargues i sedoses*; *nas afillat*, *boca ni gran ni xica*, *llavis rojos*; (cabellera) *gallarda*, *negra i anellada*; *cara un poc estirada*, *front espaiós i llis*, *fines celles negres*, *ulls com a lucers de brillantor d'acer*, *galtes de rosa*, *el coll fet a torn*, *bust un tant ressaltat*, *braços perfectes*, *ideal de dona* i *somni de poeta*.

Com podem observar, no trobem en la descripció de la dona cap qualitat meritòria ni cap virtut més enllà de les formes corporals. En canvi, en l'home, els aspectes virtuoses eren els principals trets definidors. És una visió que contrasta més encara si remarquem que la descripció física de l'home es limitava a quatre adjectius: *alt*, *fornit*, *ben plantat* i *forçut*, i que, a més, van desproveïts de connotacions sensuals.

La descripció de la dona, més enllà de l'adjectivació, es realitza a través de comparacions i metàfores que tenen la finalitat de ressaltar la bellesa i la sensualitat del cos (Martínez 1987: 258-259). Especialment significativa és la primera metàfora, en què la protagonista deixa de ser dona per a esdevenir un objecte de bellesa com és un *lucero* 'estel del dia'. Les metàfores i comparacions que es fan servir en la narració són les següents:

- «Ella no era dòna, sino un lucero encantat.»
- «Alta, gallarda com palmera.»
- «Simbreja el còs com un junc al que mòu llauger ventijolet.»
- «Ulls com a lucers, com l'anomenat Siri, de brillador acer.»
- «Les parpelles semblaven al mòures ventalls.»
- «Ab dos llavis rojos com el badòc del magraner.»
- «Dos clotets que al sonriure en les galtes de ròsa.»

També és significatiu sobre la concepció ideològica amb què es mira la figura femenina que la progressió conceptual es faça des d'una perspectiva sensual que acaba endinsant-se en la concupiscència. És una dona observada amb un desig en ascens que passa de la qualificació adjectival a un imaginat contacte visual i continua amb una voluptuositat creixent en l'expressió del narrador, una visió reforçada per la vermellor dels llavis i la imatge del badoc de magraner que tenen connotacions sexuals. Tot seguit presentem, seguint l'ordre narratiu, aquesta gradació, que passa d'una presumpta carícia femenina a una visió de l'home que observa la bellesa. Però la visió d'aquesta bellesa no queda com una actitud passiva, sinó que va de la sensitivitat («era glòria vore-lo») al somni («feen somiar al qu'els contemplava»), del somni al naixement del desig («es feen fòssa de desitjos») i, finalment, a la torbació ([el coll i el bust] «torbaven»):

- «Les parpalles, també negres i tan llargues com sedoses, semblaven al mòures ventalls que pausadament acariciaven al que les mirava.»
- «Un nas afilat era glòria vore-lo per sa perfecció.»
- «Una boca ni gran ni gica, ab dos llavis rojos com el badòc del magraner, qu'es plegaven graciosíssimament i feen somiar al qu'els contemplava.»
- «I dos clotets que al sonriure en les galtes de ròsa es feen fòssa de desitjos.»
- «El còll, fet a torn, i el bust un tant ressaltat, el que amagava un mocador de seda, torbaven.»
- «Els braços, quals ajustades mánigues de negre gipó deixava adivinar sa perfecció, podien haber servit en temps de la famosa Grecia de model a les portentesos escultures de deeses.»

I acaba amb l'afirmació: «Era en fi, un ideal de dòna, un sòmni de poeta», que ens deixa conèixer els arquetips culturals i ideològics de l'època, en la qual la figura femenina es restringeix a un ideal de bellesa en els ulls de l'home que la mira.

En coherència amb aquesta escala de valors, és la bellesa la que salva la captiva del maltractament immediat en la nau dels pirates: «El patró de la barca que fea de capitana es fixá be en aquella dòna i va quedar admirat de tanta hermosa, fent al punt propòsit de fer d'ella present al rei de Alger, per lo que va ordenar que ningú la maltratara» (Martínez 1987: 260). En aquest punt, la dona passa a ser una mercaderia valuosa, que servirà com a present per al monarca algerí. És la mateixa idea que indica l'antropòloga Aída Bueno (2021) en referir-se a diversos

quadres orientalistes del segle XIX, en què les esclaves eren representades com a mercaderies: «Me vuelve a llevar a ese lugar donde, este mundo de los hombres, se lucran con el cuerpo de las mujeres. Las transforma en objeto de compra-venta y tiene esa mirada que vuelve a ser una mirada sexualizada».⁵

Així, doncs, la visió masculina de la dona sexualitzada, de la dona com a objecte de desig, és coherent amb els corrents ideològics i diverses expressions artístiques de l'últim terç del segle XIX. Una mostra cristal·lina n'és, per exemple, el quadre *Una esclava en venda*, de José Jiménez Aranda (1897), pintor sevillà que seguí la moda orientalista en què es retrataven escenes amb esclaves i odalisques seguint les directrius de la pintura francesa realitzada per autors com Jean-Léon Gérôme.⁶ Per tant, hem de situar aquesta visió de la dona en l'obra de Martínez en una època en la qual el gran referent literari i pictòric era França, i inserir-la dins d'un context de sensualisme orientalista en què el personatge central era una dona submissa. Una dona submissa que tenia com a màxima expressió un ésser humà indefens en situació d'esclavitud, com mostra l'obra que hem esmentat de José Jiménez:

Llama igualmente la atención la modernidad del encuadre en picado, que sitúa al espectador a cierta altura sobre la muchacha, sugiriendo perfectamente la ilusión del punto de vista del cerco de hombres que rodean lujuriosamente a la humillada joven al pintar tan sólo sus pies, sin necesidad de ampliar más el campo escenográfico, para concentrar la sensación degradante y vergonzosa de las miradas de los posibles compradores que rodean a la esclava, en un recurso compositivo de gran efecto narrativo (Diez; Barón 2007: 338).⁷

6. Les reescriptures contemporànies

La llegenda de la dona captiva, gràcies a l'elaboració que en feu Martínez, s'ha continuat transmetent de manera oral i en l'àmbit acadèmic. No obstant això, és visible que els paràmetres ideològics i socials en les reescriptures actuals són diferents dels que condicionaren la versió del folklorista alteà. Tres són els textos que trobem relacionats amb la llegenda que tractem. Llorens (1983: 232) en dona una brevíssima referència en el *Diccionario de Altea y sus cosas*.⁸ D'altra banda, Borja (2005: 50), en l'obra *Llegendes del sud*,⁹ en fa una sinopsi objectiva en què els únics adjectius qualificatius que trobem són «jove» i «virtuós» referits al matrimoni,

⁵ <<https://www.museodelprado.es/actualidad/multimedia/arte-incomodo-una-esclava-venta-de-jose/ec6b955e-c616-49d8-c750-330327730c5a>> [data de consulta: 3 de gener de 2023].

⁶ Diez; Barón (2007: 338). Obra consultada en la pàgina <<https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/una-esclava-en-venta/b3518dob-99c8-4955-9fdf-a9ad2ac19f7b>> [data de consulta: 30 de desembre de 2022].

⁷ *Ibidem*.

⁸ «Còva de la Dòna. Cueva que hay en la parte queda al «mar de fora» en la Sierra del Albir. Existe una antigua leyenda que narra cómo unos marineros de Altea encontraron allí desfallecida una mujer cristiana cautiva de los moros y que una tempestad salvadora la arrojó en la pequeña playa de aquella cueva. De ahí el nombre.»

⁹ Vegeu 9.1. Annex 1.

sense que hi haja una visió sexualitzada de la dona. Així mateix, trobem una versió de la narració realitzada per la periodista Pilar Llorca (2018).¹⁰ En aquesta versió també apareix la bellesa com un tret essencial en la sort i el valor de la captiva, que, al remat, facilita la seua fugida. A més, en el nou text la dona és una pastora diligent que cada dia treia el seu ramat per la serra Gelada,¹¹ fins que un dia és rapada pels pirates per a oferir-la al rei de Tunísia i obtenir-ne una bona recompensa. Aquí tampoc hi ha una visió sexualitzada de la dona i, a més, es posa en primer pla la seua activitat com a pastora, sense referència a un possible marit o tutor.¹² La protagonista apareix com una dona autònoma i, en certa mesura, si se'n permet la llicència, empoderada. Pel que fa a l'erudició que envolta l'adaptació de Llorca, observem que és també una versió influenciada pels coneixements històrics i geogràfics, i el desig de transmetre'ls. L'autora detalla molt minuciosament el funcionament de les torres de guaita i de defensa de la costa.¹³ És a dir, els coneixements històrics de la narradora modelen en un sentit erudit tant la versió de Martínez, ja de per si retocada,¹⁴ com la que degué ser la primitiva narració de transmissió oral. Aquella primera versió, presa de l'ama d'un sardinal, com indica Martínez, devia acostar-se més a una narració breu sobre uns fets tinguts com a reals. És a dir, la versió primigènica devia estar més centrada en l'acció i devia aportar pocs detalls històrics i, molt menys, erudits. De fet, són aquestes característiques narratives de simplicitat les que nosaltres mateixos hem sentit en la nostra infantesa sobre la funció de les torres costaneres i del record dels atacs piràtics.

També cal fer notar que, en la versió de 2018, les referències onomàstiques són molt riques i precises —més que en la versió de Martínez—, en un desig de difondre un patrimoni que la desaparició de les activitats tradicionals està esvaint. De fet, bona part dels topònims que s'hi esmenten ja no són coneguts més que per una petita part dels possibles lectors. Per tant, la nova situació social i del patrimoni cultural provoca que la llegenda es retoque per a ser usada com a vehicle educatiu de coneixement onomàstic, una funció pedagògica que, moltes vegades, és consubstancial a les narracions d'intencionalitat popular.

7. Conclusions

La «Cova de la Dona» és una llegenda popular alteana que tingué una reelaboració culta de Francesc Martínez i Martínez per tal de precisar-ne elements històrics

¹⁰ Vegeu 9.2. ANNEX II.

¹¹ *Serra Gelada* és la denominació de la vessant terrestre de la muntanya de l'Albir.

¹² En la versió de Martínez, l'autor ha de justificar que la dona estigués sola a casa: «Pòc temps casats, el matrimoni allí vivia mentres en el poble els arreglaven casa, i lo pior era que algunes vegades el marit tenia que anar de viatge i ella quedar-se assòles, puix no sempre podia anar sa germaneta a acompanyarla o se la podia avisar» (1995: 259).

¹³ Durant els últims decennis, arran de l'interès per la cultura i història més acostada a l'entorn immediat, s'han popularitzat obres com *Les Ordinacions de la costa marítima del regne de València (1673)* (Martí 1991), que creiem que és la font de la qual Pilar Llorca extrau l'encertat context sobre les torres de guaita que apareix en la seua versió.

¹⁴ En el cas de Martínez, els referents històrics devien ser les obres bàsiques de consulta dels erudits valencians de l'últim terç del segle XIX i principis del segle XX. Eren obres historiogràfiques dels segles XVI-XVII que foren reeditades l'últim terç del segle XIX com *Historia General de València* (Escolano; Perales [1878] 2006) i *Crònica de la inclita y coronada ciudad de València*, de Viciano (1564-1566), reeditada entre 1881 i 1883.

i allargar-ne l'extensió. Aquest és un punt que assenyalava Baldaquí (1995: 16) de la metodologia de treball de l'autor: «També va fer algunes transformacions en la presentació dels materials recollits, amb la utilització d'un estil retòric i la realització de versions personals on es barregen les expressions populars amb els afegits de caire culte».

A més, observem que el tema de la llegenda és un motiu que s'incardina en la realitat històrica de la comarca. Com hem vist, els elements històrics, geogràfics i paisatgístics de la narració s'adiuen amb la realitat que coneixien els oients —o que estaven en el seu imaginari—, com eren els assalts piràtics i la presa de captius.¹⁵ És una llegenda que l'auditori podia creure que era real perquè forma part de la tradició cultural en què vivien, ja que la presència de pirates i els consegüents atacs formaven (i formen) part de la narrativa oral familiar i social de la comarca. És la idea de tradició que Amades (1982 [1950]: 81) definia així:

La tradició és un terme mitjà entre la rondalla i la llegenda. La rondalla viu dintre del camp de la fantasia, àdhuc entre els mateixos contaires i llur auditori; la tradició, en canvi, no és creguda ni deixa d'ésser-ho, pot dependre dels contaires i dels documents. Hi ha tradicions que creiem difícil que la nostra gent del camp, àdhuc la més rústica, cregui quan les conta. En canvi, d'altres són mig considerades com a possibles i, per tant, veritables.

A més a més, l'entorn físic era perfectament reconeixible, ja que els penya-segats de l'Albir i de l'Amerador eren una zona de trànsit i d'ús per part dels pescadors alteans, uns penya-segats que tanquen la badia d'Altea per la banda de ponent, encara que —com hem dit— formen part del terme municipal de l'Alfàs del Pi. Així mateix, la versemblança es reforça per l'ús explícit de la toponímia: la cova de la Dona, els penya-segats de l'Amerador i el corral d'en Ros, que són indrets coneguts pels usuaris tradicionals de la badia i de la muntanya i que podem reconèixer fins i tot avui en dia.

En el mateix sentit, també trobem altres trets de sapiència local, que formaven part del patrimoni mariner tradicional, com és l'aparició de la lluita dels vents que facilita la fugida de la captiva. Aquest fenomen eòlic és particularment marcat en els límits de la badia alteana, on, a la punta de l'Albir en direcció a la mar oberta —camí que segueixen les naus dels pirates en la narració—, es produeixen uns sotracos marins per causa dels regolfs del vent i dels corrents. Aquestes circumstàncies eren uns detalls que la informant¹⁶ de Martínez —i els oients de l'època— sense cap dubte coneixien i que donava major veracitat als fets narrats.¹⁷

Pel que fa al tractament dels personatges principals, s'hi observa una visió objectiva de l'home amb una descripció que ressalta valors estereotipats de

¹⁵ De fet, a la confluència dels termes d'Altea, la Nucia i l'Alfàs es troba la partida i ermita del Captivador, un altre topònim que la imaginació popular relaciona amb la presència piràtica.

¹⁶ Com ja hem dit, la informant fou «la tia Vicenta la Sacristana», ama d'un sardinal, un personatge popular i hem de pensar, pel context de l'època, que amb poca o nul·la instrucció escolar.

¹⁷ El fenomen del contrast eòlic (dos vents que lluiten) i l'efecte d'ebullició que aquest fenomen provoca en la mar han sigut usats com a recurs literari des de les primeres obres literàries mediterrànies (vegeu Archer; Fornés 2022).

masculinitat: força física, habilitat en els esports i diligència en el treball. Pel que fa a la figura femenina, s'hi observa una cosificació de la dona coherent amb altres manifestacions artístiques de l'època, com la pintura orientalista de finals de segle XIX i principis del segle XX. Era aquest un model de pensament que la societat i l'autor consideraven vàlids perquè, com indica Baldaquí (1995: 16), un dels aspectes negatius en el treball del folklorista és la filtració ideològica: «Altres aspectes negatius en el treball de Martínez és la filtració ideològica d'alguns materials folklòrics que creia poc adequats estèticament o moralment, encara que pensem que es tracta d'una autocensura no massa àmplia». Com hem vist, la cosificació i l'erotització del cos de la dona no suposava cap problema ni en el context ideològic de l'època ni en l'autor; més encara, era un valor afegit que podia fer somiar els poetes —com s'indica en la mateixa obra— i els lectors model.

Siga com siga, la llegenda de la cova de la dona ha seguit transmetent-se al llarg del temps gràcies a la difusió de l'obra de Martínez. D'aquest ressò n'hem presentat tres exemples: l'esment que en fa Llorens (1983), la sinopsi de Joan Borja (2005) i la recreació de Pilar Llorca (2018). Especialment valuós, des del punt de vista de la influència ideològica i social de la transmissió de la narrativa tradicional, ha sigut el contrast entre les versions de Martínez i de Llorca. En totes dues veiem que el tractament del personatge femení s'adapta als corrents de pensament imperants en cada època. Així mateix, hem constatat que la llegenda aconsegueix una funció etiològica, ja que l'origen del topònim té una funció central i motivadora en totes les variants narratives: explicar el perquè de la denominació *cova de la Dona*. Les frases que clouen les tres narracions són ben eloqüents: «Desde les hores que a aquella cova se li dona el nom de cova de la Dòna» (Martínez 1987: 263); «No cal dir que és des d'aquell moment que el forat de les penyes de l'Albir on van trobar la jove es coneix com la cova de la Dona» (Borja 2005: 50); «Des d'aleshores es coneix com la cova de la Dona» (Llorca 2018: 48).

Comptat i debatut, tenim, en aquest contrast d'adaptacions literàries d'una narració tradicional, un clar exemple de transmissió modulada pel sedàs ideològic que marca la difusió del nostre patrimoni rondallístic.

8. Referències bibliogràfiques

- AMADES, Joan (1982 [1950]): *Folklore de Catalunya. Rondallística*. Biblioteca Perenne. Barcelona: Selecta.
- ARCHER, Robert; Tono FORNÉS (2022): *Veles i vents. El món de la mar en Ausiàs March*. València: La Magrana.
- BALDAQUÍ, Josep Maria (1995): «Estudi introductorio». Dins Francesc MARTÍNEZ: *Legendari valencià*. Alacant: Generalitat Valenciana / Institut de cultura «Juan Gil-Albert», p. 11-56.
- BORJA, Joan (2005): *Llegendes del sud*. Picanya: Edicions del Bullent.
- BUENO, Aída (2021): *Arte incómodo: Una esclava en venta de José Jiménez Aranda (h. 1897)*. Madrid: Museo del Prado. <<https://www.museodelprado.es/actualidad/multimedia/arte-incomodo-una-esclava-en-venta-de-jose/ec6b955e-c616-49d8-c750-330327730c5a>> [data de consulta: 3 de gener de 2023].
- CUADRADA, Coral (2001): *La Mediterrània, cruïlla de mercaders*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

- DIEZ, José Luis; Javier BARÓN (2007), *El siglo XIX en el Prado*. Madrid: Museo Nacional del Prado. <<https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/una-esclava-en-venta/b3518dob-99c8-4955-9fdf-agad2ac19f7b>> [data de consulta: 30 de desembre de 2022].
- ESCOLANO, Gaspar; Juan Bautista PERALES (1878): *Historia general de Valencia*. València: Terraza, Aliena y Compañía. Edició facsímil de Librerías París-Valencia, 2006.
- FURIÓ, Antoni (2001): *Història del País Valencià*. València: Tres i Quatre.
- HINOJOSA, José (2000): *Esclavos, nobles y corsarios en el Alicante medieval*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- LLORCA, Pilar (2018): «La cova de la Dona». Dins Jaume FUSTER: *Parc Natural de la Serra Gelada. Les llums de l'abisme*. València: Jardí Botànic de la Universitat de València.
- LORENS, Ramón (1983): *Diccionario de Altea y sus cosas*. Altea: Ediciones Altea.
- MARTÍ, Joaquín (1991); *Les Ordinacions de la costa marítima del regne de València (1673)*. València: IIFV / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTÍNEZ, Francesc (1987 [1947]): *Coses de la meua terra* III. Altea: Revista Altea / Ajuntament d'Altea.
- MARTÍNEZ, Francesc (1995): *Llegendari valencià*. Textos universitaris. Alacant: Generalitat Valenciana / Institut de cultura «Juan Gil-Albert».
- VICIANA, Martí de (1564-1566): *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*. Barcelona: Casa de Pablo Cortey, 3 vols.

9. Annexos

9.1. Annex 1

«La cova de la Dona, a l'Albir», *Llegendes del sud*, de Joan Borja (2005: 50).

Un final menys traumàtic té la llegenda que el mateix Martínez i Martínez explica sobre una altra foranca marina: la cova de la Dona, a la serra Gelada, en terme de l'actual municipi de l'Alfàs. Galiots moriscos atraquen al racó de l'Albir. Un matrimoni jove i virtuós vivia al Corral d'en Ros, d'Altea. A trenc d'alba, els pirates forcen la porta d'aquella casa humil i feliç; i segresten la dona, per a regalar-la al rei d'Alger. La porten a l'embarcació, que esperava amagada al penya-segat de l'Amerador. Els descobreixen des de la torre de la Bombarda: els vigies hi fan de seguida un foc d'alarma. Els moriscos fugen, enmig d'un fort mestral. La dona aprofitant la confusió de la tempesta, es llança a la mar i aconsegueix pujar a un llaütet minúscul que havia pogut robar de la coberta del galiot morisc.

Sense rem ni timó, navega erràtica —«faent camins dubtosos per la mar», que en diria el decasíl·lab ausiasmarquià— enmig de la tempesta: el mestral la menaria a la costa argelina, però per sort canvia a llevant, i la mar la retorna a l'Albir. Un coll de mar —nou colp de sort, perquè si no, s'hauria estavellat contra les penyes— la porta a l'obertura d'una cova. Hi passà dia i nit, fins que a l'altre matí uns pescadors la van trobar, com morta, dins el llaütet moresc. La van reanimar i la van portar a casa, on va viure al costat del seu home mentre els déus de la mort i de la vida ho van permetre. No cal dir que és des d'aquell moment que el forat de les penyes de l'Albir on van trobar la jove es coneix com la cova de la Dona.

9.2. Annex 2

«La cova de la Dona», de Pilar Llorca dins *Parc Natural de la Serra Gelada. Les llums de l'abisme*, de Jaume Fuster (2018).

Això era una dona que vivia en el corral d'en Ros. Cada dia, ja fóra cru hivern o infernal estiu, ella s'alçava amb la llum primera del dia per anar a pasturar amb el ramat. Els animals menjaven les branques tendres de margalló, llentiscle i coscoll que el reixiu marí deixava créixer. Ovelles i cabretes s'endinsaven per Serra Gelada per aprofitar els matolls que trobaven al seu pas. Àgil i sense por, la dona pujava fins al cim o fins a la punta de la Bombarda on la torre de guaita defensava la platja i el poble. Des d'eixe punt ella diàriament guaitava tot l'horitzó i, quan ja la llum engegava, mirava cap avall, on els penya-segats amagaven els amples recingles i les coves marines.

Però va arribar el dia que algú va ser més matiner que la pastora d'en Ros. Els corsaris barbarescs a les ordres de Hassan Agà, quasi a cegues perquè arribaven amb la llum de la lluna, van desembarcar a les platges de l'Albir.

Portaven dies seguint des de la mar les maniobres dels atalladors de la torre Bombarda.

Sabien que cada matí, una hora abans de l'alba i alternativament, pujava un dels talaiers i avisava la torre del cap Negret, al nord, i la de les Caletes, al sud, que tot estava correcte. Estaven amagats darrer l'illa Mitjana i del bol del Bolig. I amb molta cura de no encallar en la Punxosa, van poder arribar al racó de l'Albir on es van trobar amb la pastora.

Tan bonica era que no van dubtar en raptar-la. Sabien que si li l'oferien al rei de Tunísia, podien obtenir una bona recompensa. Havien perdut massa temps i, per por de l'arribada dels vigilants, decidiren pegar mitja volta i salpar. Quan van partir, tanta llàstima tenia la dona, que plorava veient com s'allunyaven de l'Albir. I en un descuit es va tirar a la mar. A la veu d'alarma, el xabec va fer una brusca maniobra i el vent de llevant va vindre a socórrer la pastora. Va alçar una forta onada que ofegà l'embarcació i tots els pirates. Una segona ona, aquesta molt més suau, va deixar la dona a l'interior d'una de les coves dels penya-segats de Serra Gelada. Des d'aleshores es coneix com la cova de la Dona.